

KNJIŽEVNI TEKST KAO SOCIOLINGVISTIČKI I KONTAKTNOLINGVISTIČKI IZVOR – PRIMJER PROZNE ZBIRKE *AUS KROATIEN* (1920) ARTHURA ACHLEITNERA

KRISTIAN NOVAK

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za germanistiku
Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb
knovak2@m.ffzg.hr

UDK: 821.112.2.09 * 811.112.2
* 81'27
DOI: 10.15291/csi.4807
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 1. 4. 2025.
Prihvaćen za tisak: 20. 6. 2025.

U radu se razmatra uporaba književnog teksta kao izvora u istraživanjima u polju povijesne sociolingvistike i dodirnoga jezikoslovlja. Iako se književni tekstovi smatraju nepouzdanim svjedočanstvima jezične prakse zbog svoje fikcionalne prirode, neki od njih nedvojbeno sadrže sociolingvistički potencijalno indikativne elemente. Na primjeru zbirke pripovijetki *Aus Kroatien* (1920) zaboravljenoga njemačkog pisca Arthura Achleitnera prikazani su neki momenti i izazovi u jezikoslovnom tretiranju takvog materijala. Pritom se polazi od pretpostavke da, bez obzira na različite stupnjeve fikcionalnosti i jezične mimetičnosti, jezik književnoga teksta nikada nije moguće u potpunosti poistovjetiti s prikazom jezične prakse u stvarnosti. Međutim, u istraživanjima društvene povijesti jezika svaki preživjeli dokument valja uzeti u obzir kao mogući izvor novih spoznaja ili potvrda već stečenih spoznaja. U radu se kritički propituju mogućnosti i granice proučavanja književnih djela u tom kontekstu te predlažu neki elementi mogućeg metodološkog okvira za analizu jezika književnog teksta kao refleksije društveno-jezične stvarnosti.

KLJUČNE RIJEČI:

Arthur Achleitner, jezični dodiri, književni tekst, metodologija, povijesna sociolingvistika

1. Uvod

Na portalu Bayerische Staatsbibliothek¹ o Arthuru Achleitneru može se saznati da je rođen 16. kolovoza 1858. godine u Straubingu, tadašnjoj Kraljevini Bavarskoj, a umro je 29. rujna 1927. godine u Münchenu, u tadašnjem Njemačkom Reichu. Prekinuo je izobrazbu za učitelja u Salzburgu da bi putovao po Europi. Svoja pak je putovanja financirao slanjem putopisnih feljtona velikim njemačkim novinama. Slijedom toga, 1878. godine minhenske novine *Süddeutsche Presse* ponudile su mu mjesto urednika. Nakon što je nekoliko godina proveo na tom radnom mjestu ponovno je putovao, prije svega po Bavarskoj i Štajerskoj, te pisao romane o doživljajima gorštaka i lovaca na tom području. Godine 1897. godine knez pokrajine Anhalt Friedrich I. dodijelio mu je titulu profesora, tri godine nakon toga imenovan je na visok činovnički položaj *Hofrat* (hrv. dvorski savjetnik), a još tri godine kasnije, 1903. godine, dodijeljena mu je titula *Geheimer Hofrat* (hrv. tajni dvorski savjetnik). Navodi se i da je Achleitner napisao preko 100 romana i zbirki pripovijedaka te ga se smatra jednim od predstavnika žanra tzv. *Hochgebirgsromana* (hrv. planinski roman). Međutim, bez konzultiranja arhivske građe teško je pronaći daljnje informacije o tom piscu. Jer, u povijestima njemačke književnosti, odnosno u referentnim djelima povijesti književnosti njemačkoga jezičnog prostora kao što su *Metzler-Autoren-Lexikon* (Lutz 1994) ili *Reclams Romanlexikon* (Max i Ruhrberg 2000), ime se Arthura Achleitnera ne može pronaći.

Achleitnerova zbirka proznih tekstova *Aus Kroatien* (o kojoj se može saznati tek da je objavljena pod punim nazivom *Aus Kroatien. Skizzen und Erzählungen*, u izdavačkoj kući Eckstein u Leipzigu 1920.) sadržava između ostalog i brojne refleksije koje se tiču društvene i društveno-jezične situacije u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. Iako su dokumenti sa sociolingvistički i kontaktnolingvistički indikativnim elementima iz tog razdoblja brojniji i dostupniji u usporedbi s ranijim razdobljima, ovaj tekst smatramo vrijednim detaljnije analize. Kao prvo, on nudi rijedak „pogled izvana”, odnosno viđenje situacije očima stranca koji nije živio na području Hrvatske, nego se ovdje zadržao tek kraće vrijeme. Pritom taj tekst, koliko nam je poznato, ni u nas ni na njemačkom govornom području nikada nije bio predmetom filološke analize, kako ni književnoznanstvene tako ni jezikoslovne. I, naposljetku, taj nas tekst suočava s dvojmom s kojom su se dodirno jezikoslovlje i povijesna sociolingvistika bavili tek marginalno, a razriješili je sigurno nisu – mogu li se i pod kojim uvjetima književni tekstovi smatrati izvorima za istraživanja kon-

¹ URL: <https://www.literaturportal-bayern.de/autorenlexikon?task=lpbauthor.default&pnd=116005327> (30. 3. 2025.)

taktnolingvističkih i sociolingvističkih fenomena?

Analiza će se fokusirati na one dijelove Achleitnerovih tekstova koji se mogu, uz presumpciju literarnosti i fikcionalnosti, smatrati refleksijama kojeg jezičnog fenomena u 19. stoljeću u Hrvatskoj, tada prostoru izuzetno intenzivnih jezičnih dodira, pa i konkurencije nekoliko jezičnih varijeteta – njemačkog, latinskog, mađarskog, talijanskog, hrvatskih i drugih južnoslavenskih organskih idioma te književnog štokavskog jezika u procesu standardizacije.

No, najprije će se predstaviti dosadašnji prikazi problematike književnih tekstova u sociolingvističkim istraživanjima. Polazeći od pretpostavke da se sociolingvistika općenito primarno bavi jezičnom praksom u stvarnosti, nasuprot apstrakciji idealnoga govornika kojeg standardnoga jezika, kao i od pretpostavke da se jezik književnosti ne može izjednačiti s jezičnom uporabom u stvarnosti, razmotrit ćemo neke od ključnih izazova na tom polju, s nadom da se potakne diskusija te u perspektivi stvori precizniji epistemološki i metodološki model.

2. KNJIŽEVNI IZVORI U SOCIOLINGVISTIČKIM I KONTAKTNOLINGVISTIČKIM ISTRAŽIVAČKIM PARADIGMAMA?

Jedna od očitih razlika između sociolingvistike koja se bavi suvremenim varijetetima i jezičnim ostvarenjima u odnosu na povijesnu sociolingvistiku jest što se u suvremenosti, posebno uporabom novih tehnologija i komunikacijskih sustava, možemo osloniti na veliku količinu mogućih izvora, živih govornika te tehnika i alata za prikupljanje, transkripciju i analizu jezičnog materijala. Povijesnu sociolingvistiku, nasuprot tomu, mogli bismo nazvati „znanošću dostupnog”. Što se dalje u prošlost ide, manje je preživjelih pisanih izvora i dokumenata, manja je njihova heterogenost, manje je pouzdanih kontekstualnih informacija koje se mogu upotrijebiti za kvalitetnu i pouzdanu procjenu okolnosti u kojima je koji tekst nastao. Pritom istraživački ideal ostaje isti onomu u suvremenim sociolingvističkim istraživanjima – dobiti autentični jezični materijal koji u najvećoj mogućoj mjeri reflektira „kako se doista govori i piše / kako se doista govorilo i pisalo”. Razumljivo je da se u suvremenom istraživanju sociolekata mogu ignorirati književni tekstovi u kojima se pojavljuju njihovi literarizirani prikazi, kada je moguće snimiti, transkribirati i analizirati živi govor. No, smatramo da u povijesnoj lingvistici ne postoji privilegija zaobilaženja ijednog potencijalnog izvora.

Istraživanja koja se bave uporabom standardnih i nestandardnih varijeteta u književnim tekstovima u okviru književne povijesti, teorije i stilistike nipošto nisu malobrojna, ni tijekom 20. stoljeća (usp. Mair 1992: 103–104), ni u recentnijoj produkciji.

U analizi nestandardnih i standardnih varijeteta u književnosti, smatra Mair (1992: 107), nerijetko su se upotrebljavale spoznaje sociolingvističkih istraživanja prestiža i s njima povezanih stereotipova u određenom kulturnom krugu. One pridonose preciznijem opisu stila i strukture u fikcionalnoj prozi, u prvom redu pomoću informacija o semiotičkim potencijalima nestandardnih varijeteta. Posebno to vrijedi za slučajeve kada se do takvih informacija teško može doći, kao što je slučaj s geografski ili vremenski udaljenim jezičnim zajednicama (Mair 1992: 113). Prema takvu shvaćanju, postoji istraživački kontekst u kojem se primjerice Achleitnerova zbirka i povijesna sociolingvistika mogu susresti – ali samo kada sociolingvistika daje kontekst za literarnu analizu teksta. Činjenicu da je obrnutih primjera, kada se književni tekst koristi kao izvor za lingvističko istraživanje, vrlo malo, Mair pripisuje uvriježenom shvaćanju da je svaki jezični materijal na koji nailazimo u književnim tekstovima *artefact* (1992: 104), odnosno da u književnosti jezični varijeteti, osim plauzibilnog realističkog prikaza autentične jezične prakse (ili, možemo dodati, stvaranju dojma autentične jezične prakse), služe još nizu namjena. Svatko tko je ikada radio s transkriptima autentičnih konverzacijskih događaja, u kojima su brojne nekoherentnosti, repetitivnosti, prekidi iskaza, dijelovi koje je zbog nerazumljivosti nemoguće transkribirati jer sudionici govore istodobno, složiti će se da se takav materijal u mnogim aspektima razlikuje čak i od dramskih tekstova ili proznih dijaloških pasusa koji do ekstrema dovode mimetički realizam prikaza dijaloga. U izvedbenom se ili proznom literarnom tekstu mora zadovoljiti kriterij čitljivosti odnosno slušljivosti, ili se, u suprotnom, shvatiti kao namjerna uporaba stilskog sredstva.

García Marcos (2020) tom argumentu dodaje i tezu da je suvremena lingvistika tijekom dobrog dijela 20. stoljeća ignorirala književnost, ne bi li, uspostavljajući samosvojni znanstveni identitet, dokinula svaku vezu s tradicionalnom filologijom. To je posebno intenzivirano u radovima mladogramatičara i, nakon njih, strukturalista, s iznimkom kasnijih radova Romana Jakobsona (García Marcos 2020: 63), koji, možemo dodati, nisu pronašli kontinuitet u radovima Jakobsonovih nasljednika.

Situacija se, smatra García Marcos (2020: 61) u manjoj mjeri promijenila kada je M. A. K. Halliday 1978. godine predložio mogućnost uključivanja književnosti u društvena istraživanja jezika. Prema njegovu je razumijevanju književnost bila jednako važna primjena jezika u društvu kao i svaka druga te samim time legitiman i vrijedan objekt proučavanja (usp. Anipa 2012). Hallidayev model konverzacijske analize poznat pod akronimom SPEAKING² nije se ograničavao na neke savršeno čiste konverzacijske

² Prema ključnim elementima Hallidayeva modela: *setting and scene, participants, ends, acts sequence, key instrumentalities, norms i genre*.

situacije, pa je imao velik potencijal za uključivanje književnosti u lingvistička istraživanja. Za književni tekst naime vrijedi da se, kao i „stvarni” konverzacijski činovi, događa u određenu prostor, ima sudionike i njihove odnose, eksplicitne ili implicitne komunikacijske namjere, sekvencijalnu organizaciju, signale prema kojima se može odrediti ton i obilježja diskursa te pravila (koja su doduše u nekim stilskim formacijama svjesno podvrgnuta transgresijama). Sve se navedeno može primijeniti kako na odnos u kojem sudjeluju autor, književni tekst i recipijent tako i na pojedine prikaze scena s komunikacijskim situacijama unutar književnog teksta.

Međutim, uzmemo li u obzir da je od Hallidayeve ideje do članka Garcíe Marcosa (2020) prošlo više od 40 godina, može se ustvrditi da ona nije dovela do značajnih pomaka u lingvistici,³ a čak je ni Halliday nije primjenjivao u svojim radovima. Sam García Marcos u svom tekstu najavljuje da će pokušati primijeniti Hallidayev SPEAKING model etnografije govora na analizu klasika kineske i svjetske književnosti *San u crvenom paviljonu* iz 18. stoljeća. No, dosad rezultati tog istraživanja, koliko nam je poznato, nisu objavljeni.

Jasno je da i Mair i García Marcos traže modele primjene lingvističke analize na jezik kojeg književnog djela. Naš je cilj u neku ruku suprotan tomu, naime razmotriti može li se književno djelo gledati ne samo kao specifična realizacija jezika u određenoj, književnoj funkciji nego u kojoj se mjeri jezik tog teksta može promatrati kao refleksija izvanknjiževne jezične prakse. Time bi se, po logici stvari, primarno trebala baviti povijesna sociolingvistika. No, čak i letimičan pogled na produkciju vezanu za HISON (*Historical Sociolinguistics Network*) kao neslužbenu krovnu organizaciju istraživača u polju te renomirani časopis *Journal of Historical Sociolinguistics*, koji izlazi od 2015. godine, pokazuje da literarni tekstovi nisu zastupljeni kao izvori u tom istraživačkom polju. Može se čak ustvrditi da je ideal korpusa u njemu sazdan od tekstova koji su pisali donekle pismeni, ali nenačitani autori, nipošto učeni i profesionalni pisci, jer se smatra da je njihova jezična praksa pod utjecajem književne tradicije i samim time neautentična. S druge strane, za tekstove slabije obrazovanih, „običnih” ljudi, pretpostavlja se da se iz njih dade iščitati jezična uporaba bliža stvarnosti. U tom smislu Elspass (2012: 156) ističe da upravo pisani dokumenti poput privatne korespondencije, dnevnika i sličnih *ego*-dokumenata zauzimaju osobito važno mjesto u povijesnoj sociolingvistici. Tim se svjesnim izborom povijesna sociolingvistika odvajava od tradicionalne historijske lingvistike, često fokusirane na književne tekstove i formalne tekstove viših registara. Možemo reći da povijesna sociolingvistika u po-

³ Poznata nam je primjena u samo jednom slučaju, koji spominje i García Marcos (2020: 67), naime analizi prikaza govora u suvremenoj brazilskoj književnosti u Preti (1994).

trazi za tekstovima što bližima percipiranoj oralnosti, svoju potragu usmjerava što je dalje moguće od književnih tekstova.

Takav je model barem djelomično utemeljen na distinkciji Kocha i Oesterreicher (1985; 1994) između jezika neposrednosti (engl. *language of immediacy*, njem. *Sprache der Nähe*) i jezika udaljenosti (engl. *language of distance*, njem. *Sprache der Distanz*). Pri tome se neposrednošću smatra kombinacija usmenosti, neformalnosti i neplaniranosti, dok je udaljenost vezana za pismenost, formalnost i planiranost.

Polazi se od pretpostavke da se zapis kakva govorena teksta (zbog nemogućnosti potpunog poklapanja glasovnog i grafičkog medija) može samo više ili manje približiti tekstovima koji spadaju u „neposrednost”. Pa tako na jedan ekstrem tog kontinuuma spada pravni ugovor kao prototip distance, a na drugi intimna konverzacija kao prototip neposrednosti. Na koji ćemo dio tog kontinuuma smjestiti koji tekst, smatraju Koch i Oesterreicher (1985; 1994), ovisi o nizu parametara poput formalnosti diskursa, prostorne i vremenske udaljenosti, privatnog odnosno službenog okruženja komunikacije, prisnosti i kooperacije između komunikacijskih partnera, razine spontanosti te pitanja jesu li teme razgovora slobodne ili određene. Pritom se, u istraživačkom smislu, daje prednost svemu što je bliže idealu neposrednosti. Primjerice, korespondencija koja se može smatrati formalnom ili proceduralnom (poput pisama preporuke, zahvale i čestitke, pisama u kojima se iskazuje prigovor ili drugi pravni čin), ili dnevnik koji se pišu s ciljem institucijskih zapisa (poput vojnih ili računovodstvenih dnevničkih zapisa) smatraju se manje vrijednima jer podliježu formaliziranim i propisanim pravilima komunikacije.

Elspace (2012: 158–159) čak kategorički isključuje mogućnost da se fiktionalni *ego*-dokumenti, poput epistolarnih romana, uključuju u povijesne jezikoslovne korpus, jer je originalno autorstvo povijesnog teksta i njegova autentičnost pretpostavka za konstituiranje takvih korpusa i jer se neposrednost privatnih tekstova ne može doseći simuliranom usmenosti u fiktionalnim tekstovima.

Spomenuti autori koji se bave povijesnom sociolingvistikom isključuju mogućnost uporabe književnih tekstova u izgradnji kojeg povijesnog korpusa „govorenog jezika”, ne govore o povijesnim istraživanjima općenito. Ova napomena doduše možda izgleda kao hvatanje za metodološku slamku spasa, no smatramo da, kada je broj tekstova iz kojih se može bilo što izvući glede spoznaja o društveno-jezičnoj situaciji ograničen, valja iskoristiti svaki od njih. Samo je pitanje kako i uz koja ograničenja.

Čini se da, usprkos izostanku radova s književnim izvorima, u tom mišljenju nismo usamljeni. U sada već kanonskom zborniku povijesne sociolingvistike *Handbook of Historical Sociolinguistics* (Hernández-Campoy i Conde-Silvestre 2012), pitanju je književnih izvora ipak posvećeno zasebno poglavlje. Očigledno polazeći od pretpo-

stavke da se uporaba književnog teksta kao izvora treba osobito temeljito opravdati, autor tog poglavlja K. Anipa (2012: 177) napominje kako su i sami osnovni elementi kojima sociolingvistika barata (jezična zajednica, varijetet i sl.) često apstrakcije i aproksimacije te da je jedino što je doista egzaktno – pojedinac odnosno pojedinaka koja u određenu trenutku proizvodi neki tekst govorom ili pisanjem. Međutim, uz takvu mikrorazinu istraživanja nužno se pojavljuje teorijsko-metodološki izazov – kako doći do generalizacije kada krećemo od pojedinačnog slučaja? Tomu možemo suprotstaviti tezu da istraživanja pojedinačnog slučaja ne moraju služiti generalizaciji, nego mogu biti važna primjerice u detektiranju i trianguliranju kakvog, u ovom slučaju jezičnog fenomena (usp. Flyvbjerg 2006).

Anipa u obrani uporabe književnih izvora (2012: 187) ističe da je uvijek bila upitna pretpostavka da je primjerice Shakespeareov pisani jezik bio radikalno drukčiji od jezika njegovih suvremenika. I da je i sama ta spoznaja dovoljna da se književni tekstovi sami po sebi ne eliminiraju kao potencijalni izvori za pitanja društvene povijesti nekog prostora, jezika i jezične zajednice.

Na tragu je te teze i ovo istraživanje, no prije nego pokušamo analizirati naslovni tekst, sažet ćemo osnovne pretpostavke s kojima ulazimo u analizu.

Prvo, sigurno je da se književni tekst ne može poistovjetiti s autentičnim tekstom neknjiževne namjene. Smatramo da na to ne utječe ni činjenica da su mnogi neknjiževni tekstovi bili predmetom književne analize, poput primjerice dnevnika Dragojle Jarnević, kao ni činjenica da mnogi neknjiževni tekstovi u sebi sadržavaju književne elemente ili pasuse, fikcionalizacije stvarnih događaja i slično.

Drugo, smatramo da je jezična mimetičnost⁴ u različitim književnim razdobljima i stilskim formacijama tijekom povijesti različito shvaćana i primjenjivana, kao i da nije uvijek smatrana (jednako) relevantnim obilježjem književnog teksta.⁵ Drugim riječima, niti je visoka razina mimetičnosti bila uvijek idealom kvalitete književnog teksta, niti je imitacija jezične stvarnosti imala ista obilježja. Tu ne trebamo ići u suvremene antimimetičke eksperimentalne poetike, jer lako možemo pronaći dva fragmenta, pisana u približno isto vrijeme u istom prostoru, s potpuno različitim mimetičkim namjerama. Evo najprije jedne od dijaloških replika iz neimenovana pučkog

⁴ U ovom se radu ne pokušava dati prilog književnoteorijskoj raspravi o *mimesisu*, niti se autor, kao jezikoslovac, smatra kompetentnim za takvo što. Međutim, smatramo da bi taj termin bilo pogrešno zaobići kada je riječ o uporabi jezičnog materijala u književnom tekstu. Mimetičkim postupkom u tom smislu shvaćamo pokušaj imitacije realne jezične uporabe.

⁵ Mair (1992: 19) predlaže model kontinuuma između dominantno mimetičkih i dominantno simboličkih uporaba nestandardnih varijeteta u književnosti. Međutim, taj model nećemo preuzeti jer nije razjašnjeno zašto su termini *mimetički* i *simbolički* stavljeni u antonimijski odnos.

igrokaza koji se 20-ih godina 19. stoljeća izvodio u Zagrebu:

„Sambolović: (...) Nego prosim, gospoda, kak je to, Horvati su, koji je puk zmed najstarešimi jeden, pak švabske lače nose, pak kaj jošče nemški pak mađarski govore, to ja nemrem premislit” (prema: Fancev 1935: 41).

Usporedimo to s dijaloškom replikom iz drame Dimitrija Demetra *Teuta* napisane 1844. godine (1891:77):

Srdovlad

O, zašto me ostavili niste / Na bojištu s mojim junaci!

I samo stihovanje može se smatrati dovoljnim signalom namjere da se književni tekst jezično oblikuje tako da se postigne jasna demarkacija od jezične prakse u stvarnosti, umjesto njezine imitacije, kao u prvom primjeru. Različitost odnosa spram imitacije jezične stvarnosti ne vrijedi samo za različita razdoblja, žanrove i medije, nego je zamislivo da bude prisutna i u radovima jednog te istog autora, pa čak i u različitim dijelovima istoga književnog teksta.

U tom kontekstu valja napomenuti da se čini kako je imitacija jezične stvarnosti ipak bila relevantnim faktorom u književnostima 19. stoljeća. Tomu u prilog govori primjerice tekst „Sud o slogu” Stanka Vraza izvorno objavljen u *Kolu* (1843/1972), u kojem kritički piše o velikoj razlici između govorenoga jezika i onoga kako domaći pisci pišu. Ističe nužnost približavanja pisanoga jezika, koji je odviše kićen, govorenomu jeziku. „Pismo je namjesnik usmenoga govora”, sažima Vraz svoj apel domaćim piscima (1843/1972: 32).

Temeljem svega navedenog, svoju ćemo metodologiju, najopćenitije, temeljiti na detaljnoj ekscerpciji potencijalno indikativnih elemenata iz teksta, višerazinskoj filološkoj i diskursnoj analizi (refleksije o jezičnoj praksi u pripovjednim pasusima, obilježja prikaza konverzacijskih događaja, manifestacije višjezičnosti i jezičnih dodira poput posuđenica i preključivanja kodova itd.) te što preciznijem opisu konteksta. To podrazumijeva sve poznate činjenice o autoru i nastanku i pripremi teksta koje mogu na bilo koji način utjecati na analizu ekscerpiranih elemenata. Za tako dobivene opservacije ne smatramo da imaju, u epistemološkom smislu, snagu dokaza. Ali smatramo da se iz njih može doznati za neke prije neistražene fenomene, a mogu služiti kako za potvrđivanje spoznaja dobivenih iz neknjiževnih izvora tako i za ukazivanje na eventualnu potrebu njihove revizije.

Ekscerpirat će se elementi koji svjedoče o obilježjima jezika / varijeteta koji se

pojavljaju u tekstu, njihovim funkcijama, zatim refleksije i vrijednosni stavovi o tim varijetetima, njihovim govornicima, njihovim jezičnim zajednicama, te elementi koji svjedoče o regeneriranju postojećih stereotipova. Nadalje, u fokusu su i jezična obilježja govorenja i pisanja fikcionalnih protagonista, kao i pitanje mogu li se opservacije usporediti s prije stečenim spoznajama o društveno-jezičnoj situaciji u vremenu i prostoru u fokusu istraživanja.

Kao što je navedeno, takav korpus ne promatra se kao izvorni jezični materijal, nego isključivo „pred kulisom” što preciznijeg opisa konteksta i teksta. Pod time podrazumijevamo pokušaj što točnijeg određenja: a) je li i u kojoj mjeri postojala namjera prikazivanja realne jezične prakse u književnom tekstu, b) u kojoj se mjeri može pretpostaviti namjera pretjerivanja, karikiranja, iskrivljavanja radi postizanja kakvog literarnog efekta na projiciranu publiku teksta, c) u kojoj se mjeri, čak i kada postoji namjera, može pretpostaviti pouzdanost autorova prikaza realne jezične prakse te d) postoji li značajan vremenski odmak između zapisanih refleksija i trenutka doživljenog događaja na temelju kojeg je moglo doći do zapisivanja teksta.

3. ACHLEITNEROVA ZBIRKA *AUS KROATIEN* – ANALIZA SOCIOLINGVISTIČKI INDIKATIVNIH ELEMENATA

3.1. OSNOVNE KOORDINATE

Zbirka pripovijetki *Aus Kroatien* (hrv. *Iz Hrvatske*) počinje uvodnim napomenama „Zum Geleit” (doslovno: hrv. „Za pratinju”), nakon čega slijede pripovijetke različite duljine: „Drei Regimentsbefehle” (hrv. „Tri zapovijedi pukovnije”); „Des Popen Meisterstück” (hrv. „Popovo remek-djelo”); „Waldkultur” (hrv. „Šumska kultura”); „Kroatische Glanzkohlen” (hrv. „Hrvatski sjajni ugljen”); „Auf Forstinspektion” (hrv. „Na šumarskoj inspekciji”); „Feuerstein und Schwefelfaden” (hrv. „Kremen i sumporni konac”); „Sprachliches Durcheinander” (hrv. „Jezična zbrka”); „Von der Sann zur Korana” (hrv. „Od Sane do Korane”); „Eine Wahl ohne Ochsen, ohne Wein” (hrv. „Izbori bez volova, bez vina”); „Die tausendjährige Linde” (hrv. „Tisućljetna lipa”). Općenito se može utvrditi da je ton pripovijetki komičan i anegdotalan, često utemeljen na situacijskom humoru koji proizlazi iz mentalitetskih i jezičnih različitosti žitelja Vojne krajine i s njemačkog govornog područja doseljenog, većinom vojnog kadra.

U narativnim pasusima prevladava standardni njemački. Povremeni austrijacizmi ili bavarizmi markirani su ekvivalentnim objasnidbenicama na standardnom njemačkom

u zgradama: „*Noch ein Stamperl (Gläschen) gefällig?*” (00035)⁶

Autorska figura pojavljuje se izričito samo u uvodnom tekstu i još jednoj pripovijetki. U uvodnom se tekstu iz prvog lica izvještava o nekoliko kontekstualnih koordinata. Autor izvještava o vremenskom odmaku između doživljenog (prije početka Prvog svjetskog rata) i zapisanog (oko 1920. godine) te dodaje kako ga vežu lijepe uspomene i nostalgija glede boravka u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojnoj krajini. Napominje da je taj boravak potpuno promijenio njegovo prijašnje mišljenje o tom području, formirano u mladoj dobi. Dade se zaključiti da je prevladavajući stereotip o hrvatskim zemljama, barem u južnoj Njemačkoj, bio negativan, jer, piše Achleitner, o tom se području govorilo omalovažavajuće kao o *Halbasien* (hrv. Poluazija) (00009), što je moglo podrazumijevati područje izvan zapadnjačkih normi uređenosti, zakonitosti, područje u kojem stranac treba biti oprezan.

Autor u uvodu piše kako u vrijeme izlaska knjige Hrvatska više ne pripada Ugarskoj, nego Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Iskazuje skepsu spram dugog suživota u jednoj državi napominjući da slova S, H i S nije spojila *zärtliche Liebe* (hrv. nježna ljubav). Tomu dodaje opservaciju o jezičnoj i geopolitičkoj situaciji: stražnji „S” (Slovenci) ima problema s razumijevanjem prvog „S” (Srbi) i središnjeg „H” (Hrvati). „H” pak razumije prvo „S”, a drugo samo kada Slovenac govori „čisto” i onako kako piše (...) *wenn der Slovene nach der Schrift sehr rein spricht* (...) (00014). A zbog povijesnih razloga H-u je, u političkom smislu, stražnje „S” simpatičnije od prednjeg. O viđenom u hrvatskim zemljama piše u estetskim superlativima te daje vrlo općenit kontekst svojeg putovanja – prihvaćao je gostoprimstvo domaćeg plemstva, pa je tako putovao od dvorca do dvorca. Osim u pravilu uvodnih općih opservacija u trećem licu, pripovijetke su scenične i u njima se najčešće ne pojavljuje pripovjedačko prvo lice. Time možemo opravdati pretpostavku da autor u većem dijelu zbirke ne pokušava stvoriti dojam „doživljenog” ili „zapisanog prema stvarnom događaju”. Pripisuje si iskrenost i savjesnost u prikazima, ograđuje se od svakog uljepšavanja (...) *ehrlich, gewissenhaft, ohne jede „Schönfärberei”* (00016).

Međutim, na nekoliko mjesta prilično precizno i provjerljivo spominje kontekstualne geopolitičke informacije, poput primjerice da je nakon ukidanja Vojne granice, 8. kolovoza 1873. valjalo provesti šumarske inspekcije radi procjene šumskih dobara (00382), pa u te kontekste smješta anegdote i scene. Je li i u kojoj mjeri bio izložen

⁶ Tekstu zbirke pristupljeno je na stranicama *Project Gutenberg*, koja u javnoj domeni nudi dostupne digitalizirane starije izvore (URL: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/15734/pg15734-images.html> (30. 3. 2025.)). Stoga su reference na citate iz zbirke PI/PID identifikatorski brojevi lokacije u internetskom tekstu.

izvorima i tekstovima lokalnih autorica i autora tog vremena, ne možemo pouzdano utvrditi. Achleitner spominje samo na njemačkom pisan memoarski tekst Imbre Ignjatijevića Tkalca *Jugenderinnerungen aus Kroatien*, napominjući kako se ne slaže s nekim Tkalčevim viđenjima. Odnosno, priznaje da Tkalac zna vrlo plastično pripovijedati, ali pritom nije osobito pouzdan jer je pristran Zapadu na štetu slike vlastite domovine. Drugim riječima, čini se da Achleitner Tkalcu predbacuje autošovinizam (usp. 00520).

3.2. REFLEKSIJE O JEZIČNOJ KOMPETENCIJI I PRAKSI PRIPADNIKA POJEDINIH ETNIČKIH SKUPINA I SPECIFIČNIH STRUKA

Osim što Achleitner mnoge scene i narative gradi na jezičnim i kulturnim dodirima odnosno konfliktima, nerijetko se, bilo iz perspektive sveznajućeg pripovjedača, bilo nekog od protagonista, mogu iščitati refleksije o jezičnoj praksi u to vrijeme. U tom je smislu zanimljiva sljedeća replika lika pravoslavnog svećenika, koji spominje probleme nastale zbog toga što vojni suci, stranci s njemačkog govornog područja, ne razumiju hrvatski, pa se oslanjaju na lokalne prevoditelje. Oni pak izvrsno vladaju hrvatskim, ali nedovoljno njemačkim jezikom, a to može imati opasne posljedice po život, slobodu i imovinu optuženih. Replika zaslužuje pozornost i zato što se (jedini put u zbirci) spominje „Serbokroaten” kao oznaka za narod, dok se za jezik kaže da je hrvatski (*kroatisch*).

*Hart ist es für uns Serbokroaten, weil die Auditore (Militärriechter) Fremde sind, unsere Sprache nicht verstehen, auf Dolmetscher angewiesen sind, die zwar Kroatisch gut, Deutsch hingegen nur ungenügend können! Ich meine, daß die beiderseitige Sprachkenntnis gefährliche Folgen für Leben, Freiheit und Eigentum der Angeklagten hat und noch haben wird!*⁷ (00120)

Daljnji sociolingvistički indikativan moment u zbirci jest prikaz jezične nepripremljenosti šumarskih inspektora s njemačkog govornog područja, koji su dolazili nakon ukidanja Vojne krajine da procijene šumsko dobro, pa je zbog toga dolazilo do komunikacijskih problema (00382). U tekstu se spominje da su lokalni šumari i šumski čuvari te dio lokalnog klera i židovski trgovci (*die israelitischen Kaufleute*)

⁷ „Teško je za nas Srbohrvate, jer su auditori (vojni suci) stranci, ne razumiju naš jezik i oslanjaju se na tumače koji doduše dobro znaju hrvatski, ali nedovoljno njemački! Smatram da obostrano nepoznavanje jezika ima i još će imati opasne posljedice za život, slobodu i imovinu optuženih!” (ovaj i sve daljnje fragmente preveo K. N.)

poznavali njemački jezik i bili voljni pomoći često bespomoćnim šumarskim inspektorima.

Probleme u komunikaciji Achleitner spominje i u kontaktu Slovenaca i lokalnih štokavaca i pritom iskazuje neslaganje s Tkalčevima stavovima u tom kontekstu:

*Tkalac irrite sich mit der Behauptung, daß sich Slovenisch sprechende Beamte mit der kroatischen Bevölkerung „leicht“ verständigen konnten. „Leichter“ als Deutsch ja, aber nicht leicht; denn der slovenische Dialekt von Kärnten und Krain wird auch heute noch nicht von kroatischen — Bauern verstanden. Man muß das im praktischen Verkehr selbst erprobt haben, um sich ein Urteil darüber erlauben zu können. Beide Dialekte weichen sehr stark von einander ab. Hingegen können sich gebildete Slovenen und Kroaten ziemlich leicht verständigen, wenn sie sich ihrer Idiome dialektfrei bedienen. In jenen Jahren gab es aber im praktischen Verkehr eine reine, dialektfreie Sprache weder bei den Slovenen noch bei den Kroaten*⁸ (00522).

O jezičnoj situaciji u Dalmaciji izvještava u priči „Sprachliches Durcheinander“ (hrv. „Jezična zbrka“), u kojoj se pojavljuje pripovjedačko prvo lice. Prikazuje se da je talijanski jezik tamo kroatiziran, a hrvatski talijaniziran (00547). U gradovima na obali govori se venecijanski dijalekt, *Venezianer Dialekt* (00547), pa je sporazumijevanje teško i kada stranac vlada osnovama talijanskog standarda. Komunikaciju dodatno otežava brzo govorenje u dalmatinskim gradovima, prema pripovjedačevu mišljenju brzo kao nigdje u svijetu, pri čemu posebno ističe žene i djevojke.

Kaže da se sa svojim slabim poznavanjem hrvatskog (00547) bolje nego u Dalmaciji mogao sporazumjeti u Crnoj Gori, gdje jezik nije inficiran (*infiziert*) trgovačkim talijanskim (*Kaufmannsitalienisch*). U ovom je pasusu autor upotrijebio termin *serbo-kroatische Sprache*, odnosno srpskohrvatski jezik, no čini se da to čini jer se referira na Crnu Goru. Kada govori o hrvatskim zemljama, gotovo isključivo upotrebljava pridjev *kroatisch*, odnosno hrvatski. Pripovjedačevu opservaciju o jezičnoj situaciji u Dalmaciji u toj je pripovijetci potvrdio i kapetan broda, rođeni Bokelj, koji mu savjetuje da putuje u Hrvatsku ako želi naučiti dobar hrvatski:

⁸ „Tkalac je bio u krivu tvrdeći da se slovenski govoreći službenici mogu 'lako' sporazumjeti s hrvatskim stanovništvom. 'Lakše' nego na njemačkom, da, ali ne lako; jer slovenski dijalekt iz Koruške i Kranjske ni danas ne razumiju hrvatski seljaci. To treba iskusiti u praktičnoj komunikaciji da bi se o tome moglo suditi. Ti se dijalekti jako razlikuju. S druge strane, obrazovani Slovenci i Hrvati mogu se relativno lako razumjeti ako se koriste svojim idiomima bez dijalekta. Međutim, u tim godinama nije postojala čista jezična komunikacija, lišena dijalektalnog, ni među Slovencima ni među Hrvatima.”

*Reisen Sie nach Kroatien, um die Sprache rein und unverfälscht zu hören und auszutilgen, was Sie vom dalmatinischen Kroatisch Unschönes zur Grammatik dazugelernt haben.*⁹ (00548)

U jednoj od pripovijedaka prenosi se anegdota o plemiću Nikoli Zdenčaju (inače stvarnoj osobi), koji je za kratko vrijeme francuske administracije od svojih slugu u Vojnoj krajini tražio da nauče osnove francuskog ne bi li oduševio pripadnike francuske uprave (00568–00570).

Jezik graničara u komunikaciji s njemačkim doseljenicima i vojnim osobljem u pravilu se prikazuje kao mješavina hrvatskog i njemačkog, odnosno srpskog i njemačkog, već prema etničkoj pripadnosti sugovornika: (...) *in einem Gemisch von deutschen und serbischen Worten* (...) (00025). Ta mješavina jezika često se opisuje kao izvornom govorniku njemačkog „teško razumljiva” ((...) *in schlecht verständlichem Deutsch* (...) 00066).

U dijalozima se replike tih likova prikazuju tipski – njihov je izričaj obilježen povremenim krivim poretom sintaktičkih jedinica te se umjesto pravilnih glagolskih oblika upotrebljavaju infinitivi, kao u sljedeća dva primjera:

*Zu viel der hohen Ehre! Ich nicht wissen, gnädiger Herr, wie ich kommen dazu!*¹⁰
(00068)

*Bitt ich schönstens, Herr Kapetan! Seltsam find' ich, daß schmecken dieser Erdapfel so stark nach Gans! Wahrhaftig wie gebratene Gans! Schmecken jeder Erdapfel so?!*¹¹ (00081)

S obzirom na to da fond leksičkih jedinica u tim replikama zapravo ne odudara od fonda koji bi u tim iskazima upotrijebio izvorni govornik njemačkog jezika, ostaju samo dva navedena signala kojima se književno uobličava manjkava kompetencija u njemačkom jeziku – infinitivi i povremeni krivi poredak riječi. Smatramo da se to često provodi i u tzv. *foreigner talku*, tj. izvorni govornik kojeg jezika imitira stranog govornika, pa smo u ovom slučaju skloni zaključku kako ovakav prikaz vjerojatno ne odgovara jezičnoj realnosti u značajnoj mjeri.

U sociolingvističkom je smislu zanimljiv i prikaz kako lokalni stanovnici u komu-

⁹ „Putujte u Hrvatsku kako biste čuli čist i neiskvaren jezik te ispravili ono što ste ružno o gramatici naučili iz dalmatinskog hrvatskog!”

¹⁰ „Previše velike časti! Ja ne znati, milostivi gospodine, kako ja doći do toga!”

¹¹ „Lijepo vas molim, gospodine kapetane! Čudno mi se činiti da ovaj krumpir imati tako jak okus po guski! Zaista kao pečena guska! Svaki krumpir imati takav okus?!”

nikaciji strateški manipuliraju činjenicom da ih se doživljava kao slabije poznavatelje njemačkog jezika. Naime, kada im tako odgovara, hine da uopće ne razumiju njemački (usp. 00449).

Kao što smo već spomenuli, Achleitner se u svrhu postizanja komičnog efekta često koristi jezičnim nesporazumima do kojih dolazi u kontaktnim situacijama, a neki od tih primjera imaju i svoju kulturno-povijesnu, odnosno povijesno-političku komponentu. U razgovoru sa strancem s njemačkog govornog područja, dolazi do nesporazuma zbog toga što se riječ *car* (*Zar*) shvati kao izraz za ruskoga cara, a ne austrijskoga. Lokalni prota nakon toga objašnjava kako austrijska vlast ne dopušta tiskanje pravoslavnih crkvenih knjiga, pa se one tiskaju u Rusiji, a to za sobom donosi i specifičnu modifikaciju sadržaja:

*Unsere Kirchenbücher müssen in--Rußland gedruckt werden, weil die österreichische Regierung nicht erlaubt, daß unsere orthodoxen Bücher in Österreich gedruckt werden! So ist es denn ganz erklärlich, daß in den in Rußland gedruckten Büchern der Name des dortigen Landesherrn steht. Selbstverbindlich beten wir aber für den Kaiser von Österreich, für unseren Landesherrn!*¹² (00132)

3.3. UTJECAJ HRVATSKIH I DRUGIH JUŽNOSLAVENSKIH GOVORA NA NJEMAČKI JEZIK

Istraživanja utjecaja njemačkog jezika na hrvatske organske govore brojna su i čine važan dio hrvatskog dodirnog jezikoslovlja, za razliku od vrlo rijetkih radova o utjecaju hrvatskog na njemački prije 20. st. Može se pretpostaviti da je tomu tako zato što je taj utjecaj bio ograničen na njemački jezik kakav se govorio na hrvatskim područjima, među doseljenicima i lokalnim Slavenima koji su se služili njemačkim jezikom.

Nekoliko elemenata u Achleitnerovoj zbirci može se smatrati indikativnima u tom kontekstu. Prvo, svi su tekstovi, uključujući narativne dijelove iz pozicije sveznajućeg pripovjedača te dijaloške replike, pisani velikom većinom njemačkim jezikom. No, u obje navedene funkcije pojavljuju se, uz rijetke prilagođenice poput *Slibowitz* (00287), pojedinačne neadaptirane riječi, fraze ili cijeli iskazi iz hrvatskog ili drugih južnoslavenskih organskih varijeteta. Može se reći da ih u jednakoj mjeri rabe Achleitnerov sveznajući pripovjedač, likovi s njemačkog govornog područja te lo-

¹² „Naše crkvene knjige moraju se tiskati u Rusiji jer austrijska vlada ne dopušta da se naše pravoslavne knjige tiskaju u Austriji! Stoga je potpuno razumljivo da u knjigama tiskanima u Rusiji stoji ime tamošnjeg vladara. Naravno, mi ipak molimo za cara Austrije, našeg vladara!”

kalni Slaveni koji se bolje ili lošije koriste njemačkim jezikom. Imenice *Gospodin*, *Župnik*, *Graničar* upotrebljavaju se desetak puta u cijeloj zbirci, u pravilu u izvornom grafijskom obliku s dijakriticima (ali velikim početnim slovom, kako se u njemačkom pišu imenice) kao integralni dijelovi njemačkog teksta:

*O, Gospodin! Der Archimandrit kommt nie nach Samarica, ein Herr von der
Gespannschaft in fünfzig Jahren einmal, ein Forstbeamter sehr selten!*¹³ (00421)
*In das Wohnzimmer trat der Župnik*¹⁴ (...) (00387)

Valja napomenuti da za svaku od navedenih imenica postoji ekvivalent u njemačkom jeziku (*Herr*, *Pfarrer*, *Grenzer*), pa je moguće pretpostaviti da je namjena njihove česte uporabe u tekstu egzotiziranje izraza i dodatno lokaliziranje radnje i prikaza konverzacije. Za neke su hrvatske riječi koje se pojavljuju višekratno u zbirci dana objašnjenja i izgovorna pravila u endnotama, kod prvog spominjanja:

[1] Starešina (gesprochen Starjeschina) = Oberhaupt, Gemeindevorsteher, Bürgermeister, Dorfältester, auch Befehlshaber.

[2] *Graničari* (*Granitschari*) = Grenzsoldaten, granica = Grenze (00227–00229).

Uz druge hrvatske tuđice, koje se tijekom zbirke pojavljuju rjeđe od navedenih, u pravilu će se pojaviti ekvivalentna prijevodna objasnidbenica u zagradi:

(...) *er stichelte, daß das Wetter gar nicht besser sein könnte für einen „ungesehenen“ Pferdetransport, wenn der — kočijaš (Kutscher) „tüchtig“ sei*¹⁵ (00287).
*Als Atzung in der Stube zu ebener Erde, wo Günter, von Kuster bedient, allein speisen mußte, gab es gebratenen Buran (Puter)*¹⁶ (00423).

(...) *mit — leerer Torba (Tragsack)*¹⁷ (00423)

*Nach jener Predigt kam ein Bauer, einer der Starosten (Dorfältesten)*¹⁸ (...)

¹³ „O, gospodine! Arhimandrit nikada ne dolazi u Samaricu, visoki županijski službenik svakih pedeset godina, a šumar vrlo rijetko!”

¹⁴ „U dnevnu sobu uđe Župnik (...)”

¹⁵ „(...) podrugljivo je primijetio da vrijeme ne bi moglo biti bolje za ‘neviđeni’ transport konja ako kočijaš (*Kutscher*) bude ‘vješt.’”

¹⁶ „Kao obrok u prizemnoj sobi, gdje je Günter morao jesti sam, poslužen od strane Kustera, bilo je pečenog purana (*Puter*).”

¹⁷ „(...) s – praznom torbom (*Tragsack*) (...)”

¹⁸ „Nakon te je propovijedi došao seljak, jedan od starosti (*Dorfältesten*) (...)”

(00395)

„Nur nichts überhudeln, Herr Bruder! Und nicht aufregen, lieber Pobratim (Wahlbruder)!“¹⁹ (00029)

U jednom su slučaju u zbirci u zagradu nakon hrvatske riječi stavljene čak dvije njemačke ekvivalentne prijevodne objasnidbenice:

Gehorsam hatte der dienstälteste Hauptmann Attilius Tonidandel, ein sehr bärbeißig aussehender, doch gutmütiger und witzig veranlagter Herr, im Küchengarten bei seinem Wohnhause „Krompir“ (Grundbirne, Erdapfel) anbauen lassen²⁰ (...) (00023).

Taj se postupak doduše ne provodi dosljedno, jer je ponekad njemačka riječ u tijelu teksta, a hrvatska prijevodna ekvivalentna objasnidbenica u zagradama:

(...) die alten Rechte (stare pravice) (...) (00683)

Još je rjeđi slučaj da se ekvivalentna prijevodna objasnidbenica pojavljuje bez demarkacije zagradama, kao atribut u tijelu teksta:

Wie ausgestorben die Gegend, kein Lebewesen außer Hausen ein verdorbener Feiertag für den Gostioničar, den Wirt, dem die Gäste fehlten²¹ (00275).

U nekoliko slučajeva, kada prijevodni ekvivalent u njemačkom ne postoji, u zagradi je dano šire objašnjenje za tuđicu:

(...) ab und zu besuchte er doch den Prota (Erzpriester der griechisch-orthodoxen Gemeinde)²² (00109).

U nekoliko su daljnjih slučajeva pojedinačne fraze ili iskazi objašnjeni u endnotama, s kratkim opisom kulturnog, odnosno običajnog konteksta:

¹⁹ „Samo bez žurbe, gospodine brate! I ne uzrujavaj se, dragi pobratime (Wahlbruder)!“

²⁰ „Poslušno je najstariji kapetan Attilius Tonidandel, vrlo namrštena izgleda, ali dobroćudan i duhovit gospodin, dao posaditi 'krumpire' (Grundbirne, Erdapfel) u kuhinjskom vrtu pokraj svoje kuće.“

²¹ „Koliko je područje pusto, bez ijednog živog bića osim u kućama, pokvaren praznik za gostioničara, den Wirt, bez gostiju.“

²² „Povremeno je ipak posjećivao protu (svećenika grčko-pravoslavne Crkve) (...)“.

[10] *Jesam = ich bin, vunbačitelj = Hinauswerfer! — Hauptsächlich im Zagorje (Westprovinz von Kroatien) besteht der Brauch, daß drei Personen als Stolaren fungieren, besonders bei Gastmählern zur Brautschau: der Tischdirektor, sein Vertreter und der — Hinauswerfer.... Zur Ehrung eines Gastes müssen die drei Stolaren anwesend sein, doch wird der vunbačitelj in seiner „amtlichen“ Eigenschaft nicht — vorgestellt*²³ (00448).

Naposljetku, dva elementa u zbirci ukazuju na mogućnost da su postojale hibridne tvorenice (*Stolfunktionäre*, hrv. funkcionari stola), odnosno pseudoposuđenice (*Sramjes*, hrv. nitkovi) koje su nastale slijedom transfera iz hrvatskih lokalnih idioma u njemački jezik. Ni za jednu od navedenih imenica nisu pronađene potvrde ni u povišnim rječnicima hrvatskog ni njemačkog jezika, pa je moguće da je riječ o okazionalizmima:

„Gehorsamst zu dienen, Gospodin, nein! Heute sind die beiden die Stolfunktionäre!”

„Was sind sie?”

„Stolfunktionäre, Stol ist gleich Tisch!”²⁴ (00441)

„Schnaps wollten sie brennen, die Sramjes (Schandkerle)! Das ist ihnen aber nicht gelungen!”²⁵ (00026)

3.4. ACHLEITNEROVA FILOLOŠKA (NE)POUZDANOST

Achleitner u mnogim slučajevima prenosi anegdote koje upravo počivaju na jezičnim nesporazumima, sličnostima i razlikama između različitih jezika. Tako primjerice prikazuje i prijevodom objašnjava situaciju kada je vojnik na naredbu „S konja dol!” (koja, osim toga, ukazuje na pretpostavku da njemački nije u svim situacijama bio vojni zapovjedni jezik u Habsburškoj Monarhiji), odgovara s „Kai pa mi, koji smo na kobili?” (00224–00225).

Međutim, usprkos očiglednu senzibilitetu za jezične finese i usprkos jasno artiku-

²³ „Jesam = *ich bin*, vunbačitelj = *Hinauswerfer!* – Uglavnom u Zagorju (zapadna pokrajina Hrvatske) postoji običaj da tri osobe djeluju kao stolari, osobito na gozbama za biranje mladenke: direktor stola, njegov zamjenik i — izbacivač. Za čast gosta sva tri stolara moraju biti prisutna, ali vunbačitelj se u svojoj ‘službenoj’ funkciji ne predstavlja.”

²⁴ „Sluga pokorni, Gospodine, ne! Danas su njih dvojica Stolfunktionäre!”
„Što su?”

„Stolfunktionäre, Stol na njemačkom znači *Tisch!*”

²⁵ „Rakiju su htjeli peći, Sramjes (*Schandkerle!*)! Ali im nije uspjelo!”

liranoj potrebi da se primjerice u fusnotama njemačkom čitatelju objasni kako se izgovara koja hrvatska riječ, čini se da je Achleitner mnoge jezične primjere prenosio po sjećanju, koje samo po sebi ne može biti pouzdano. Izričito se pozicionira kao strastveni proučavatelj prezimena te spominje Oberstelutnanta Žunkovića (vjerojatno slovenskog časnika i jezikoslovca Davorina Žunkovića), kojeg naziva najmarljivijim suvremenim slavistom (00513), s kojim se konzultirao glede nekoliko etimoloških nedoumica. Ipak, brojni primjeri pokazuju da kod zapisivanja hrvatskih jezičnih elemenata nije dodatno provjeravao njihovu točnost. Uzevši u obzir svu heterogenost mogućih južnoslavenskih varijeteta s kojima je Achleitner mogao biti u dodiru, smatramo da su neki oblici jednostavno krivo zapisani:

Ein Blick des Kapitäns, und schon rief er mir zu: „Bržo, bržo, naj brže!“ (00552)

Von Zara aus hatte meine Wenigkeit für einen bestimmten Tag die Ankunft auf einem kroatischen Edelsitz mit einem kroatischen bržojav (Telegramm) angesagt. (00558)

„Prozim, njihovo gospodstvo! Gospodar rekni, da si ga sam obliže!“ (00574)

„Li ja bas tako! Ganz überflüssig!“ (00197)

Nekoliko je primjera autorove nestručne filološke analize, poput one u sljedećem fragmentu, u kojem tvrdi da se riječ *gaj* u slavenskim jezicima može povezati s njemačkim *Hai* u značenju utvrđena mjesta.

Zunächst „verbiß“ sich der Onomatologe in den Namen „Gairach“, der sehr deutsch aussieht, in dieser slovenischen Gegend aber kaum rein deutsch sein kann. Zum mindesten ist das deutsche „Hai“ (Gehege, befestigter Platz, Umfriedung zu Verteidigungszwecken) vergrößert in „Gai“. Da das Gairacher Kloster auffallenderweise quer zum Sträßlein steht, als Talsperre gebaut ist, kann über den ehemaligen Verteidigungszweck kein Zweifel begehen. Im Slavischen hat „gaj“ die gleiche Bedeutung wie das deutsche „Hai“²⁶ (00583).

Zbog svega navedenog zaključujemo da jezičnom materijalu koji autor prenosi u svojim zapisima valja pristupiti vrlo kritički.

²⁶ „Isprva je onomatolog zagrizao u ime ‘Gairach’, koje izgleda vrlo njemački, ali u ovom slovenskom kraju teško može biti čisto njemačko. U najmanju ruku, njemačka riječ ‘Hai’ (ogradaeni prostor, utvrđeno mjesto, ograda u svrhu obrane) je preoblikovana u ‘Gai’. Budući da samostan Gairach upadljivo stoji poprečno na puteljku, izgrađen kao brana u dolini, ne može biti sumnje u nekadašnju obrambenu svrhu. U slavenskom jeziku ‘gaj’ ima isto značenje kao njemački ‘Hai’.”

3.5. HETEROSTEREOTIPOVI

I sociolingvistika i dodirno jezikoslovlje bave se, u najširem smislu, jezičnim zajednicama i njihovim dodirima, pa se u skladu s tim nipošto ne smiju zanemariti elementi koji mogu ukazivati na stereotipove o kojoj etničkoj, profesionalnoj skupini i/ili jezičnoj zajednici. Spomenuli smo da se Achleitner u uvodnom tekstu zbirke pozicionira kao netko tko se osobnim iskustvom uvjerio da stereotipovi koji u njegovoj domovini prevladavaju o hrvatskim zemljama ne odgovaraju stvarnosti. Dakle, prikazuje se kao netko tko je u stanju revidirati svoja uvjerenja i tko vjeruje svojem iskustvu više nego stavovima i vjerovanjima koji se kolektivno stvaraju i održavaju. Međutim, i on sam očigledno regenerira stereotipove, poput već spomenutog o Aziji (*Halbasien*), a ista eurocentričnost, pa čak i zapadnjački supremacionizam mogu se iščitati u sljedećem pasusu:

*Just die sogenannten gebildeten Klassen stürzten sich kopfüber, wie besinnungslos, toll geworden von Zerstreuungswut, in Vergnügungen, die als „Niggerhetzen“ selbst auf afrikanischem Boden — Erstaunen erregt haben würden*²⁷ (00527).

U tom konkretnom primjeru opisuje se običaj da u hrvatskim plemićkim krugovima muškarci izvlačenjem ceduljica određuju tko će s čijom ženom provesti zadnju noć na nekom ladanjskom druženju. Dodaje da zbog toga nema skandala i ponavlja pridjev *afrički* za običaj koji očigledno smatra primitivnim i perverznim:

*Und es gab keinen öffentlichen Skandal in Kroatien wegen dieser — afrikanischen „Erlustierung“*²⁸ (00537).

To nije jedini primjer u zbirci u kojem iskazani stavovi reflektiraju za 19. stoljeće još uvijek uobičajene rasističke stereotipe. Tako, polemizirajući s očigledno kritički refleksijama Imbre Ignjatjevića Tkalca, autor hvali Hrvate i iskazuje želju da se o njima u Njemačkoj bolje izvještava. To su, prema mišljenju autora, Hrvati zaslužili, posebno kada ih se usporedi s „divljim i glupim” narodima centralne Afrike i srednje Azije.

²⁷ „Upravo su se pripadnici takozvanih obrazovanih klasa bacili naglavačke, kao bez razuma, ljudi od žedi za zabavom, u uživanja koja bi čak i na afričkom tlu, gdje se gone crnci, izazvala čuđenje.”

²⁸ „I nije bilo nikakvog skandala u Hrvatskoj zbog takve – afričke raskalašenosti.”

Ich will nun freilich nicht behaupten, daß Kroatien das irdische Paradies und die Kroaten das auserwählte Volk Gottes seien, aber wenn man sich für die unwirtschaftlichsten Länder Innerafrikes und Zentralasiens und für deren wilde und stupide Bevölkerungen interessiert, würde wohl auch das nicht so fern liegende Kroatien und sein Volk verdienen, daß man sich in Deutschland über beide besser unterrichtete²⁹ (00595).

Češće su u Achleitnerovim tekstovima pozitivno intonirane paušalne izjave u kojima se iskazuju generalizacije o Hrvatima ili južnim Slavenima, poput one da žene južnih Slavena vole jarke boje ili da je gostoprimstvo temelj životne sreće svakog Slavena:

Deshalb ist der Slave, besonders der Südslave, immer bestrebt, Gastfreundschaft, die ihn selbst ehrt, zu erweisen; freudig gibt er sein Bestes und auch sein Letztes, um den Gast zu ehren, und inniger Dank des Gastes bildet für den Slaven Lebensglück³⁰ (00528).

U tu sliku uklapa se i opservacija da Nijemci u južnoslavenskim zemljama nailaze na odobravanje i dirljivu zahvalnost kada pokazu volju služiti se lokalnim varijetetima:

In allen südslavischen Ländern stößt man auf rührende Dankbarkeit, wenn die Leute merken, daß man als Reichsdeutscher den guten Willen hat, sich der betreffenden Sprache nach Möglichkeit zu bedienen³¹ (00528)-

Usprkos očitoj, višekratno u tekstu iskazanoj sklonosti Hrvatima i južnim Slavenima općenito, vidljiv je i jasan kolonijalni stav, jer se progovara s pozicije pripadnika obrazovno i kulturno razvijenijeg naroda. Primjerice, premisa prve priče zbirke počiva na tezi kako se žitelje Vojne krajine uz malo lukavosti može preveslati, kako su li-

²⁹ „Ne želim tvrditi da je Hrvatska raj na Zemlji i da su Hrvati izabrani narod Božji, ali ako se ljudi u Njemačkoj zanimaju za negostoljubive zemlje unutrašnje Afrike i središnje Azije te za njihovo divlje i glupo stanovništvo, vjerojatno su nama bliža Hrvatska i njezin narod zaslužili da se u Njemačkoj bolje izvještava o njima.”

³⁰ „Stoga se Slaven, osobito južni Slaven, uvijek trudi biti gostoljubiv, jer to i njemu samom čini čast; rado daje najbolje što ima, pa čak i posljednje što ima, kako bi počastio gosta, a iskrena zahvalnost gosta Slavenu predstavlja životnu sreću.”

³¹ „U svim južnoslavenskim zemljama nailazite na dirljivu zahvalnost kada ljudi primijete da kao Nijemac imate dobru volju koristiti se tim jezikom koliko je to moguće.”

jeni, ali zato skloni krađi. U jednom se kasnijem pripovjednom pasusu pak Slavenima pripisuje više talenta za učenje stranih jezika nego ga imaju Nijemci, ali se dodaje i da za brzo učenje treba izvjesna količina inteligencije.

*Mehr Talent als der Deutsche hat ja der Slave für fremde Sprachen; doch zu raschem Erlernen gehört doch auch ein gewisses Maß von Intelligenz*³² (00569).

Hvali dobroćudnost Hrvata, pod uvjetom da nije u alkoholiziranom stanju, te dodaje da je toj dobroćudnosti u blizini „negativna inteligencija” koja se očituje primjerice u tome da potpuno izgubi glavu kada vidi neku tehnološku novost poput automobila:

*Die Gutmütigkeit des kroatischen Volkes, solange der Kroat keinen Schnaps im Leibe hat, wird gerühmt; dicht neben ihr sitzt aber die „negative Intelligenz”, die sich in Kopfllosigkeit äußert, wenn ein Automobil herankommt*³³ (00598).

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Analizom prozne zbirke *Aus Kroatien* ekscerpirani su brojni elementi koji mogu ukazivati na neke aspekte jezične prakse razdoblja i prostora u koji je smještena radnja pripovijedaka. Često se u zbirci, bilo iz pripovjedačke, bilo iz perspektive protagonista, reflektira o jezičnoj kompetenciji i komunikacijskim praksama pripadnika različitih etničkih i profesionalnih skupina u višejezičnom okruženju. Brojni su primjeri jezičnih elemenata na razini pojedinačnih riječi i višerječnih izraza iz hrvatskog i drugih južnoslavenskih jezika u iskazima na njemačkom jeziku, koji mogu ukazivati na to da se jezični transfer odvijao ne samo u smjeru idioma višeg prestiža (njemačkog) u lokalne organske idiome nego i obrnuto. Naposljetku, u tekstu su vidljivi brojni iskazi koji ukazuju na prevladavajuće stereotipove o govornicima idioma hrvatskih zemalja.

Međutim, ostaje dojam da svaka opservacija iščitana iz književnog teksta u potrazi za spoznajama na području povijesne sociolingvistike, ostaje natkriljena prilogom „možda” ili pridjevom „moguć”. Dvojbe koje dosad nisu razriješene u tom kontekstu ostaju nerazriješene i nakon ove analize, jer je potvrdila da književni tekst ne možemo shvatiti drukčije nego kao više ili manje nepouzdanu refleksiju jezične stvarnosti.

³² „Slaven svakako ima više talenta za strane jezike od Nijemca; ali za brzo učenje potrebna je i izvjesna količina inteligencije.”

³³ „Mnogi hvale dobroćudnost hrvatskog naroda, sve dok Hrvat nema rakije u sebi; ali uz nju dolazi i ‘negativna inteligencija’ koja se očituje u gubitku prisebnosti kada se približava automobil.”

Kao takav, književni nas tekst može navesti na stvaranje iskrivljene slike o jezičnoj stvarnosti koju želimo opisati, pa stoga ništa što smo iz njega iščitali ne može u jezikoslovnom metodološkom smislu imati snagu dokaza.

Međutim, suočeni s brojnim elementima u kojima se u ovoj zbirci literariziraju svjedočanstva o jezičnoj praksi, jezičnim dodirima ili međudjelovanju društvenih i jezičnih silnica u višejezičnu okruženju, ostajemo još snažnije uvjereni da se u povišenoj sociolingvistici nijedan preživjeli dokument ne smije ignorirati. U najmanju se ruku takvi elementi mogu identificirati, opisati, kontekstualizirati, uz sveobuhvatnu napomenu da je „to tako u tekstu koji se smatra književnim”. Dokazati njima ne možemo ništa, ali sasvim sigurno možemo dobiti vrijedne naznake za neki još neistraženi fenomen i potvrde za spoznaje dobivene iz neknjiževnih izvora. I, ne manje važno, možda potaknuti intenzivniju interakciju između jezikoslovlja, književnosti i znanosti o književnosti.

BIBLIOGRAFIJA

- ACHLEITNER, Arthur. 1920. *Aus Kroatien. Skizzen und Erzählungen*. Leipzig: Eckstein.
- ANIPA, K. 2012. „The Use of Literary Sources in Historical Sociolinguistic Research”. *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Ur. Juan Manuel Hernandez-Campoy i Juan Camilo Conde-Silvestre. West Sussex: Wiley-Blackwell: 171–189.
- DEMETER, Dimitrije. 1891. *Teuta. Tragedija u 5 čina. Grobničko polje. Pjesan*. Zagreb: Izdanje „Matice hrvatske”.
- ELSPASS, Stephan. 2012. „The Use of Private Letters and Diaries in Sociolinguistic Investigation”. *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Ur. Juan Manuel Hernandez-Campoy i Juan Camilo Conde-Silvestre. West Sussex: Wiley-Blackwell: 156–169.
- FLYVBJERG, Bent. 2006. „Five Misunderstandings About Case-Study Research”. *Qualitative Inquiry* 12(2): 219–245.
- FANCEV, Franjo. 1935. *Hrvatski ilirski preporod jest naš autohton pokret*. Zagreb: Preštampano iz Hrvatskog kola.
- GARCIA MARCOS, Francisco. 2020. „Literature and Sociolinguistics. About Hóglóumèng; (Dream in the Red Chamber)”. *International Journal of Arts and Social Sciences* 3(3): 61–69.
- HERNANDEZ-CAMPOY, Juan MANUEL i Juan Camilo CONDE-SILVESTRE (ur.) 2012. *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. West Sussex: Wiley-Blackwell.
- KOCH, Peter i Wulf OESTERREICHER. 1985. „Sprache der Nahe – Sprache der Distanz. Mundlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte”. *Romanistisches Jahrbuch* 36: 15–43.
- KOCH, Peter i Wulf OESTERREICHER. 1994. „Schriftlichkeit und Sprache”. *Writing and Its Use. An Interdisciplinary Handbook of International Research, Vol. 1*. Ur. Hartmut Günther i Otto Ludwig. Berlin: Mouton de Gruyter: 587–604.
- LUTZ, Bernd (ur.). 1994. *Metzler-Autoren-Lexikon: deutschsprachige Dichter und Schriftsteller vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Stuttgart-Weimar: Metzler.
- MAIR, Christian. 1992. „A Methodological Framework for Research on the Use of Nonstandard Language in Fiction”. *AAA: Arbeiten aus Anglistik und Amerikanistik* 17(1): 103–123.
- MAX, Frank Rainer i Christine RUHRBERG (ur.). 2000. *Reclams Romanlexikon: deutschsprachige erzählende Literatur vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Stuttgart: Reclam.

- PRETI, Dino. 1994. *Sociolingüística: Os Níveis de Fala. Um Estudo Sociolingüístico do Diálogo na Literatura Brasileira*. São Paulo: Edusp.
- VRAZ, Stanko. 1843/1972. „Sud o slogu”. *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*. Ur. Miroslav Šicel. Zagreb: Liber: 32–33.

LITERARY TEXT AS A SOCIOLINGUISTIC AND CONTACT LINGUISTIC SOURCE – THE EXAMPLE OF ARTHUR ACHLEITNER'S PROSE COLLECTION „AUS KROATIEN“

KRISTIAN NOVAK

ABSTRACT

This paper examines the use of literary texts as sources within the fields of historical sociolinguistics and contact linguistics. Although literary texts are often considered unreliable testimonies of linguistic practice due to their fictional nature, it cannot be ignored that some contain numerous potentially indicative sociolinguistic elements. Using the example of the short story collection “Aus Kroatien” (1920) by the forgotten German writer Arthur Achleitner, the paper showcases certain moments and challenges in the linguistic treatment of such material. The assumption is made that, regardless of various degrees of fictionality and linguistic mimesis, the language of literary texts can never fully reflect actual linguistic practice. However, in the study on the social history of language, every surviving document should be considered a potential source of new insights or confirmations of already established assumptions. The paper critically examines the possibilities and limitations of studying literary works in this context and proposes elements of a possible methodological framework for analysing language as a reflection of sociolinguistic reality.

KEYWORDS:

Arthur Achleitner, historical sociolinguistics, language contact, literary text, methodology